

Dražen MARŠIĆ

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira IV, 2
HR-23000 Zadar

UDK: 73.032(497,5)7

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 10. ožujka 2003.
Received:

NOVE ASERIJATSKE PORTRETNE STELE

Apstrakt

U radu se izvješćuje o dvije novopronađene monumentalne aserijatske stele s portretima, obje izrađene od domaćega benkovačkog vapnenca. Prva je pronađena godine 1996., pri raščišćavanju ruševina crkve Sv. Duha na gradskom forumu, a druga u istraživačkoj kampanji iz 2001., na potezu između tzv. zapadnih i Trajanovih vrata, u strukturi unutrašnje strane kasnoantičkoga fortifikacijskog zida. Objе su stele fragmentirane i teško oštećene. Prva je prikazivala dvojicu togata, a druga stariji bračni par i njihova sina u gornjem, te nepoznati broj likova u donjem, izgubljenom polju.

U tekstu se opisuje njihov oblik i ustrojstvo, analizira natpis prve stele, istražuju ostatci portreta i svega što je uz njih vezano. Zatim se razmatra tipologija i utvrđuje da su obje stele arhitektonske forme te da pripadaju temeljnoj tipološkoj varijanti – stelama u obliku edikule s arhitravom. Nešto jednostavnijom koncepcijom (podnožje s titulusom, edikula s polukružnom nišom i zabatom) prva se stela ikonološki vezuje uz nadgrobne edikule prostilnog tipa. Složenijim unutarnjim ustrojem (podnožje s natpisom i dvokatna edikula sa zabatom) druga se stela vezuje uz velike mauzoleje raščlanjene na dva ili tri kata.

Na temelju analize nošnje i njezina drapiranja, karakteristika natpisa (odsutnost formule DM, imenovanje s filijacijom, tribusom i kognomenom!), kao i oblikovanja polja s portretima, prva se stela datira u treću četvrtinu 1. st. Druga je pak nastala nešto ranije, vjerojatno u drugoj četvrtini 1. st. Na to upućuje grupiranje većeg broja pokojnika u jednom slikovnom polju, tiberijevska forma ženine frizure, prema čelu spuštene, kratko podrezani i slijepljeni pramenovi muškaraca, kao i tragovi koji upućuju na klasicističku stilsku koncepciju.

1. Uvod

Sustavna arheološka istraživanja Aserije, koja se provode u sklopu zajedničkoga projekta Arheološkog muzeja u Zadru i Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, sa svakom novom istraživačkom kampanjom obogaćuju naše spoznaje o urbanizmu i kulturnoj klimi toga važnoga liburnsko-rimskog središta. I jedan i drugi aspekt uvelike su povezani s obrtničko-manufakturnom proizvodnjom, a u njoj je eksploatacija kamena i na njoj izrasla kvalitetna kamenoklesarska industrija nedvojbeno imala vrlo važno mjesto. Ta se tradicija zadržala sve do danas.

Aserijatska produkcija luksuznih nadgrobnih spomenika prilično je unificirana. U najvećem je broju opredmećena nadgrobnim žrtvenicima cilindričnog tijela, ili tzv. liburnskim cipusima, o kojima se razmjerno i najviše pisalo.¹ U nekim drugim sredinama glavni tip spomenika, nadgrobne su stele po zastupljenosti tek na drugomu mjestu. Najčešće su loše sačuvane, za što postoje i sasvim specifični razlozi o kojima će više biti riječi nekom drugom prilikom. Lokalna specifičnost svakako je odnos manjih epigrafskih stela iz kasnijih stoljeća Carstva i monumentalnih stela iz 1. stoljeća. Dok su prve relativno malobrojne i uglavnom otkrivene u istraživanjima s kraja 19. i početka 20. st.,² druge pripadaju standardnim, gotovo uvijek arhitektonski koncipiranim modelima, s kvalitetno izrađenim portretima pokojnika kao glavnom dekoracijom.³

Zadaća je ove radnje prikazati dvije novopronađene, na žalost fragmentarne stele s portretima, koje značajno obogaćuju korpus monumentalnih stela iz 1. stoljeća Carstva. Teoretski je bilo moguće uvrstiti i još jedan, treći fragmentarni primjerak, no kako na njemu ostataka portreta zapravo nema - iako je sva vjerojatnost da su bili izrađeni za sve tri osobe spomenute u natpisu - o njemu se raspravlja na drugomu mjestu.⁴

2. Fragmentirana stela iz crkve Sv. Duha

Godine 1996., pri raščišćavanju ruševina crkve Sv. Duha na forumu antičke Aserije (Gradini), primijećeno je da je oltarna ploča crkve izrađena od veće antičke nadgrobne stele, djelovanjem eksploziva razbijene na dva veća i više manjih fragmenata. Informacija je do stručnih službi došla dovoljno kasno da manji fragmenti budu izgubljeni ili čak uništeni, ali je sačuvana fotografija ploče-stele koja donosi tada zabilježeno stanje. Snimak je izve-

¹ Odabrana bibliografija: M. SUIĆ, 1952, 59 i d.; I. FADIĆ, 1990, 209 i d. Za brojčane podatke usp. ovdje rad I. Fadića.

² Usp. H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 65, br. 3 s crtežom, 66, br. 5 s crtežom, 80, br. 24, sl. 56. Još se jedan primjer čuva u benkovačkom Kaštelu.

³ O njima raspravlja N. CAMBI, 1993, 25 i d., 38 i d., tab. I, II i V. Usp. i jedan fragment portretne stele kojeg donose H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 60, br. 9, sl. 40. Navedenim spomenicima još treba pribrojiti donji dio profilirane, vjerojatno zabatne stele bez portreta, otkriven 2001. u funkciji poklopnice kasnoantičkoga zidanog groba, označenog brojem 22: I. FADIĆ, 2002, 54 i sl. 4 na str. 55.

⁴ Usp. ovdje rad M. Glavičića (stela Klodije Ete).

den iz kosog kuta, na spomenik u ležećem položaju, pa se zbog neupotrebljivosti ovom prilikom ni ne donosi. Danas je stela djelomice rekonstruirana i odložena na desnoj strani puta koji od ulaznih vrata u seosko groblje vodi do obnovljene crkve Sv. Duha (Sl. 1). Izrađena je od domaćeg vapnenca. Njezina je visina 128, širina 72, a debljina 21 cm. Osim debljine, ni jedna od ovih mjera ne odgovara dimenzijama izvornog spomenika.

Fotografija razlomljene oltarne ploče okrenute na svoju prednju stranu - stražnju stranu antičkog spomenika - kao i danas sačuvani ostatci spojeni iz četiri dijela u jednu cjelinu, jasno upućuju na neke činjenice koje su dragocjene za formativni, strukturalni i povijesni identitet izvornoga antičkog spomenika. Rekonstrukcija nadgrobne stele, koja osim u svom gornjem dijelu bilježi njezino izvorno stanje iz vremena prije Domovinskog rata, dokazuje

kako su pri sekundarnoj uporabi otučeni oni dijelovi koji se nisu uklapali u zamišljenju funkciju. Tako je otučen zub kojim se stela uglavljivala u postament, cijelom su dužinom otučene i obje bočne stranice, a zaravnan je i gornji završetak koji je stela očito morala imati. U smislu tehnike izvedbe, taj je zahvat ostavio tragove u vidu grubih udaraca zubatim i šiljastim dlijetom na bočnim stranicama, što je u kontrastu s izglaćanim dijelovima lica spomenika. Pojava iste tehnike i iznad portreta pokojnika, u gornjim uglovima ploče, daje naslutiti da je prerada dijelom zahvatila i gornji dio naličja spomenika.

Sl. 1. Stela iz crkve Sv. Duha nakon djelomične rekonstrukcije

Fig. 1. Stele from the church of the Holy Spirit after its partial reconstruction

Od najzanimljivih dijelova svake portretne stele – natpisa i portreta pokojnika – malo je toga preostalo. Dvije glave koje se vide na prvoj fotografiji danas su izgubljene, a nestali su i dijelovi okvira niše u kojoj su stajale, tako da možemo kazati kako je gornji dio portretnog polja izgubljen. Natpis je nešto manje fragmentiran, ali mu ipak nedostaju rubni dijelovi titulusa i desni ugao ravnoga podnožja. Sam tekst je izlizan u tolikoj mjeri da se mogu pročitati tek neznatni dijelovi imenske formule nalagodavca, tribus u koji je bio upisan i formula koja govori o okolnostima podizanja spomenika. Svi navedeni podatci, međutim, sasvim su dostatni u interpretaciji cjelovitoga nadgrobnog spomenika te njegovih formativnih i strukturalnih karakteristika.

2.1. Oblik i ustrojstvo

Nema nikakve sumnje da je portretna stela, upotrijebljena za oltar crkve Sv. Duha, imala vanjsku formu uobičajenu za taj tip nadgrobnog spomenika. To znači da je imala formu okomito izduženog pravokutnika, koji je u donjemu dijelu završavao zubom za učvršćivanje u postament, a u gornjem trokutastim zabatom, ali su oni - kako je već kazano - morali biti uklonjeni pri priklesavanju spomenika u spolij. Uobičajeno je i unutarnje ustrojstvo stele, tj. njezina podjela na tri glavna polja, i to kako rasporedom polja tako i njihovom oblikovnom koncepcijom.

Donji dio spomenika zauzimo je klasični titulus, koji u ovom slučaju nije bio koncipiran po vertikali, već po horizontali, dakle poprečno. Natpisno je polje udubljeno i na uobičajeni način sa sve četiri strane uokvireno "S" profilacijom i ravnim trakama. Gornji i donji okvir polja najvećim je dijelom sačuvan, dok je onaj na bočnim stranama odlomljen. Gornja je traka u neku ruku imala funkciju i međupojasa, jer je služila kao stajno polje portreta, a opet je odvajala portretno polje i natpis. Donja je traka na uobičajeni način prelazila u visoko ravno podnožje, ali je ono u ovom slučaju bilo potpuno identične izradbe kao i ostale tri. Strukturalno to podnožje nije zasebno polje, već sastavni dio titulusa. Natpis je najvećim dijelom izlizan i zapravo je čitljiv samo gornji desni ugao.

Središnji dio spomenika ukrašavala je široka i izvorno duboka, lučno zasvođena niša, u kojoj su prikazana dvojica pokojnika u visini polufigura (Sl. 1-2). Njihove fragmentirane glave bile su sačuvane i nakon rušenja crkve, ali su danas sačuvana samo akefalna poprsja. Da su posrijedi muškarci, jasno pokazuje karakter odjeće, koja je još uvijek dobro vidljiva. Od svoda niše sačuvan je središnji odsječak. Nedostaju sami krajevi oslonjeni na nosivi arhitektonski aparat. Skromni ostatci plinte, baze i glatkog tijela jednog pilastra naziru se u donjemu desnom uglu niše.

S obzirom na arhitektonski karakter polja s pokojnicima, nema apsolutno nikakve sumnje da je gornji dio spomenika morao završavati kruništem arhitektonskog karaktera. To drugim riječima znači da je ono bilo riješeno na uobičajeni način - u obliku slobodnostojećega trokutnog zabata s pripadajućim akroterijima. Zabat je pouzdano imao arhitrav, čemu

u prilog govori više elemenata. Ponajprije, između gornjih uglova ploče i luka niše toliko je prostora i “mesa” kamena da otpada mogućnost kako je niša bila integrirana sa zabatom. Da je niša ulazila u prostor zabata i da on nije imao horizontalnu stranicu s arhitravom, udaljenost između luka niše i bočnih akroterija bila bi kudikamo manja, kao na cijelom nizu sličnih primjera.⁵ Drugo, pozadina niše je ravna i bez kalotastoga gornjeg dijela, a upravo je to odlika stela čije su niše kao slikovna polja penetrirala u zabat.⁶ I treće, iznad niše je čak vidljiva nekakva ravnina koja po svoj prilici potječe od otklesanog epistila, a s desne je strane zasijeca ravan koja ide prema gornjoj osi spomenika. Po mom sudu to su skromni, ali ipak jasni ostatci zaravnjenog zabata i bočnih akroterija.

2.2. Natpis

Natpisno polje strukturalno zauzima otprilike donju polovicu spomenika. Usprkos i većem raspoloživom prostoru, sam natpis raspoređen je u četiri retka (Sl. 3), što je očito uvjetovano činjenicom da su se u njemu spominjala samo dvojica portretiranih pokojnika. Pisan je pravilnom ranocarskom kapitalom koja pokazuje stanovite nepravilnosti, kako morfologijom i duktusom slova, tako i izradom serifa. Visina slova gotovo je ujednačena i blago se smanjuje od prvoga prema četvrtom retku; u prvomu iznosi 6 cm, u drugom od 5 do 5,5 cm, a u trećem i četvrtom retku po 5 cm. Prema desnim završetcima redaka čini se kako je natpis bio centriran u odnosu na središnju os, no to ipak nije posve sigurno. Transkripcija natpisa glasi:

[.....]FVIVS. T. F. CLA
 [...]VTER. T. F. I
 [.....]IO. [..?]
 [.....] ET. SV[.].

U rekonstrukciji: [.....]*fuius T(iti) f(i)lius*, *Cla(udia tribu)*, / [...]*uter*, *t(estamento) f(ieri) i (ussit)*. / [.....]*io [..?]* / [.....]*sibi?] et su[is]*.

Iako u pogledu rekonstrukcije sačuvanih dijelova teksta i njihova mjesta u strukturi cijeloga natpisa nema posebnih nedoumica, iz sačuvanih se ostataka može malo toga iščitati

⁵ Najrelevantniji je primjer stele Vadike Titue, jer je i sama podrijetlom iz Aserije: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 117 i d., sl. 3; N. CAMBI, 1993, 27 i d., tab. I-II. Usp. i dvije stele iz Tilurija (Košute): S. RINALDI TUFİ, 1971, 97 i d., br. 10-11, tab. 4, sl. 3; tab. 5, sl. 1. Od nearhitektonskih stela posebno su zanimljive saloni-tanske stele Aurelija Valerina i Julije Valerije: S. RINALDI TUFİ, 1971, 102 i d., br. 18-19, tab. 5, sl. 5, tab. 6, sl. 3.

⁶ Taj karakterističan moment iskazuju sve stele iz prethodne bilješke.

Sl. 2. Polukružna niša s portretima pokojnika na steli iz crkve Sv. Duha

Fig. 2. Stele from the church of the Holy Spirit: semicircular niche with portraits

ti.⁷ Natpis započinje imenom nalogodavca, tj. osobe koja je dala podići spomenik. Prvi dio imena, koji je morao uključivati siglu prenomena (*praenomen*) i početak gentilnog imena (*nomen*), izgubljen je. Sačuvana slova pokazuju tek da *nomen* završava slovima *EVIVS*. Od nastavka imenovanja nalogodavca najjasnije se čita filijacija, *Titi filius*, tribus *Claudia* u koji je bio upisan, sve podatci koji stoje u prvom retku teksta. Drugi je redak započinjao nadimkom nalogodavca (*cognomen*), od kojeg su sačuvana zadnja četiri slova *VTER*, a završavao je karakterističnom formulom *testamento fieri iussit*, koja pokazuje da je nalogodavac odluku o podizanju groba i spomenika odredio testamentarno. U trećem retku natpisa moralo je bez sumnje stajati ime sukorisnika groba, tj. drugoga muškarca prikazanog u polju s likovima, ali je on potpuno radiran. Nema, međutim, sumnje da je to ime, za razliku od prvoga, moralo stajati u dativu.

Unatoč posvemašnjem uništenju natpisa, iz gore navedenog ipak se mogu stvoriti određene predodžbe o imenskim obrascima pokojnika i općenito onomastici. Kao prvo, više je nego jasno kako je ime nalogodavca stajalo u karakterističnoj ranocarskoj formuli *tria nomina* koja je uključivala filijaciju i tribus.⁸ Navođenje tribusa isto tako dokazuje kako je nalogodavac posjedovao građansko pravo, a filijacija kako ga je imao već njegov otac, pa je očito riječ o slobodnorodenoj osobi (*ingenuus*). Isti obrazac morao je biti upotrijebljen i u imenovanju drugoga muškarca, čemu u prilog govori činjenica da je i on prikazan kao togat (o tome vidi dalje u tekstu), ali to ne daje odgovor na pitanje u kakvom je odnosu ta osoba prema nalogodavcu.

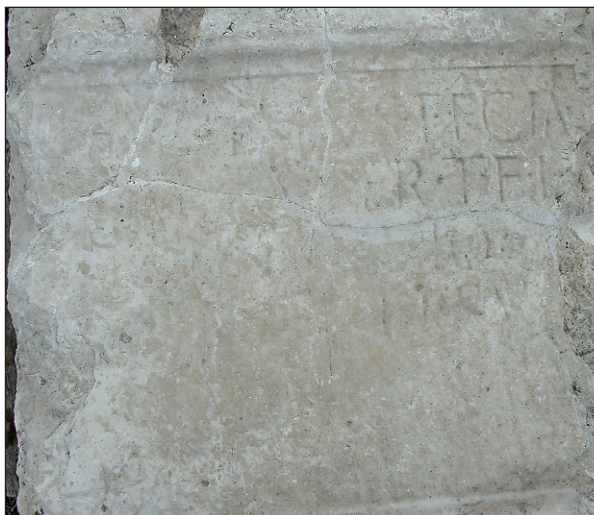
2.3. Portreti

U glavnom dekorativnom polju stele, raščlanjenom u obliku lučne niše, izrađeni su portreti dvojice muškaraca. Poprsja su im sačuvana do visine vrata, dok im glave nedostaju. Prikazani su u isječku polufigura, okrenuti frontalno, a frontalnom je stavu zacijelo odgovarao i ravno usmjereni pogled na licima. Lijevi je lik nešto bolje sačuvan, a desnomu je odlomljena gotovo jedna (lijeva) polovica tijela s pripadajućom rukom (Sl. 2 i 4).

⁷ Prvo čitanje natpisa izvela je u svojoj doktorskoj disertaciji A. KURILIĆ, 1999, kat. br. 2841.

⁸ G. ALFÖLDY, 1969, 27. 28.

Nema nikakve sumnje da su obojica muškarca odjevena u civilnu građansku odjeću, i to togu.⁹ Naime, i kod jednoga i kod drugoga jasno se uočava balteus toge koji je dijagonalno prebačen preko grudiju, s umbom koji je formiran u obliku slova “U”.¹⁰ Vidljivost toga dijela draperije omogućio je prikaz tijela do ispod visine pojasa. Ispod toge oba muškarca očito nose tunike, od kojih se onaj na lijevom liku jasno nazire trokutasti ovratnik.¹¹ Prema načinu obrade desne ruke lijevog muškarca reklo bi se kako je to tunika kratkih rukava. Ta je ruka savijena u laktu, fino je uglačanog inkarnata, položena na grudi i vjerojatno hvata gornji skut balteusa. Lije-

Sl. 3. Ostatci natpisa na steli iz crkve Sv. Duha
Fig. 3. Stele from the church of the Holy Spirit: remains of the inscription

va je ruka također savijena u laktu, ali se od nje vidi samo šaka. Preko nje je po svoj prilici prebačen jedan kraj ogrtača, a nije isključeno da je u šaci i nekakav predmet (svitak?).

Kod desnog se muškarca položaj ruku ne vidi. Desna zbog blizine drugoga lika i nije mogla biti prikazana, pa je zamišljena u spušenom položaju, uz tijelo. Po lomu koji ide cijelom visinom lijeve strane poprsja, od desnog ugla niše prema vratu pokojnika, može se gotovo sa sigurnošću tvrditi da je lijeva ruka bila položena na grudi, približno na isti način kao i desna ruka drugoga muškarca, tj. da je također hvatala balteus toge, ali možda ipak u nešto višem položaju.

Za razliku od geste lijevoga muškarca, koja je ne samo najraširenija među togatima već i uopće muškim portretima prikazanim u isječku polufigure (npr. vojnicima u sagumu ili penuli) - pri čemu je u lijevoj ruci obično svitak (volumen)¹² – gesta desnoga muškarca, koja je u principu ista, ali izvedena suprotnom rukom, dosad nije zabilježena na rimskim stelama Dalmacije, a i inače je rijetka u statuarnoj plastici.¹³

Valja primijetiti još jednu zanimljivu pojedinost: ispod umba toge desnoga muškarca sačuvano je nekoliko dijagonalno položenih nabora koji su prekinuti lomom izgubljene

⁹ O značenju i podrijetlu toge usp. L. BONFANTE WARREN, 1973, 590 i d.; 612 i d., s. v. *toga*. O načinu izrade i nošenja toge još usp. H. R. GOETTE, 1990, 2 i d. (poglavlje I).

¹⁰ Za navedeni tip toge usp. H. R. GOETTE, 1990, 29 i d., tab. 5 i d. O istom tipu toge na portretnim stelama iz Arheološkog muzeja u Splitu: S. RINALDI TUFFI, 1971, 146.

¹¹ Tunika je standardno donje odijelo žena i muškaraca antičkog doba: L. BONFANTE WARREN, 1973, 606, s. v. **chiton*; 614, s. v. *tunica*.

¹² D. MARŠIĆ, 2002, 112 i d., s primjerima u bilj. 398, i 134 i d.

¹³ Usp. npr. dvije akefalne statue iz Tarragone u Hispaniji: H. R. GOETTE, 1990, tab. 10, sl. 2-3.

Sl. 4. Portreti pokojnika na steli iz Sv. Duha

Fig. 4. Stele from the church of the Holy Spirit: portraits of the deceased persons

lijeve ruke. Oni bez sumnje pripadaju dubokom sinusu toge, ali je zanimljivo da ih kod lijevoga muškarca nema. Sudeći prema nižem položaju balteusa desnoga muškarca, zatim činjenici da njegov umbo gotovo počiva na horizontalnom okviru niše, a kod lijevog je muškarca u nešto višem položaju, kao i po ukupnim proporcijama tijela obaju pokojnika i liniji ramena, usudio bih se kazati kako nema gotovo nikakve sumnje da desni lik pripada nižoj, a lijevi višoj osobi. Pridodamo li tome već navedeni podatak da je zbog dodirivanja figura samo lijeva prikazana s obje ruke, držim kako smo na dobrom tragu da lijevi lik pre-

poznamo kao nalogodavca, a desni kao sukorisnika groba i spomenika.

3. Fragment portretne stele iz kasnoantičkoga fortifikacijskog zida

U jednoj od posljednjih istraživačkih kampanja zapadnoga dijela vanjskog perimetra antičke Aserije (g. 2001.), na potezu između tzv. zapadnih i Trajanovih vrata, otkriven je s unutrašnje strane kasnoantičkoga fortifikacijskog zida fragment monumentalne portretne stele u funkciji spolija.¹⁴ U strukturu zida fragment je uzidan po širini, na način da je prelomljena stranica okrenuta prema sredini zida, a zabatno krunište prema njegovu unutarnjem licu. Na žalost, okrenut je licem prema gore, pa je na portrete pokojnika nalijegala sva težina gornjih redova zida, zbog čega su oni u znatnoj mjeri stradali. Danas se fragment čuva u vanjskom dvorištu benkovačkog kaštela, s lijeve strane njegova glavnog ulaza (Sl. 5). Sačuvana visina mu je 97 cm, širina 86 cm, a debljina 26 cm. Izrađen je kvalitetnoga domaće benkovačkog kamena.

S obzirom na sekundarnu funkciju ovoga reprezentativnog spomenika, postavlja se očekivano pitanje nije li stupanj njegove ušćuvanosti vezan upravo uz tu, novu namjenu, odnosno nije li baš iz razloga uklapanja u zadani format i strukturu kasnonatičkog zida stela razbijena u dva komada. Na to pitanje konačan odgovor mogu dati samo buduća istraživanja, koja trebaju potvrditi krije li se ostatak spomenika negdje u sklopu kasnoantičkog zida. Kako sada stvari stoje, njega, čini se, ipak nema. To bi prije govorilo u prilog činjenici kako je stela morala biti već davno prije razbijena, jer bi u protivnom graditelji zida sasvim sigurno upotrijebili i njezin donji dio, i to u neposrednoj blizini pronađenoga dijela.

¹⁴ O okolnostima nalaza usp. I. FADIĆ, 2002, 52, sl. 1.

Od izvornog je spomenika preostala tek jedna njegova trećina, odnosno gornje polje s likovima pokojnika i zabatno krunište. Nedostaju donje polje s portretima, koje je najvjerojatnije moralo biti identično gornjemu, natpisno polje koje je moralo zauzimati gotovo polovicu ukupne visine spomenika i podnožje sa zubom za uglavljivanje u postament.

3.1. Oblik i ustrojstvo

Stela čiji je fragment uzidan u kasnoantički obrambeni zid morala je u pogledu vanjske forme biti identična steli iz crkve Sv. Duha. To znači da je bila u formi okomito izduženog pravokutnika, s izdancima na vrhu i dnu, na vrhu krunjena zabatom, na dnu vjerojatno završena zubom za uglavljivanje. Dvjema stelama u biti je identičan i raspored glavnih polja, kao i njihovo oblikovanje. Međutim, u pogledu unutarnjeg odnosa pojedinih polja ova je stela bila mnogo kompleksnije strukturirana i arhitektonski raščlanjenija. To će pokazati daljnja deskripcija koja, za razliku od prvog spomenika, zbog stupnja sačuvanosti ide od vrha prema dnu.

Sačuvani fragment stele u cijelosti je arhitektonski koncipiran. U gornjem je dijelu izrađen plastični trokutasti zabat s pripadajućim akroterijima. Od središnjeg je akroterija preostalo jedino široko i pravokutno zaravnjeno postolje, dok element koji ga je krasio nije sačuvan. On se u postolje učvršćivao izdankom koji se uglavljavao u oveće duguljasto udubljenje. Bočne akroterije formirale su figure ležećih lavova. Ona lijeva donekle je sačuvana, s jasno vidljivim prednjim šapama i grivom, a desna je gotovo potpuno odbijena, osim stražnjeg dijela tijela i šapa. Središnji prostor zabata uokviren je profilacijom koja se ponavlja na sve tri njegove stranice. Na bočnim su stranama izvana uske ravne trake, a iznutra klasična "S" profilacija. Na horizontalnoj stranici zabata njihov je raspored obrnut, što je i logično; s unutarnje je strane ravna traka, a s vanjske "S" profilacija. Razlika je tek u nešto manjoj visini profilacije na horizontalnoj stranici. Središte zabata krase Gorgoneion, uz koji nema drugih ukrasa.

Ispod zabata je široka i potpuno ravna traka, koja očito ima funkciju arhitrava ili pak friza, a podržavaju je dva korintska polustupića. Desni je stupić potpuno odbijen. Lijevi je sačuvan gotovo u cijeloj svojoj visini. Tordiranog je tijela i baze koja je jednostavno profilirana plintom, prstenom i visokim žlijebom. Na kapitelu su naznačena dva reda mesnatih listova sa središnjim vlatima, a između gornjih se listova izvija rozetice s plastično rađenim listićima, čije je središte bušeno svrdlom. Između stupića udubljeno je pravokutno polje četvrtastog presjeka, u kojemu su portreti troje pokojnika. Pozadina i gornja strana niše zaravnjeni su grubim udarcima dljeta. Portreti počivaju na široj ravnoj traci, koja visinom otprilike odgovara arhitravu ili frizu. Ispod nje, u lijevom donjem uglu fragmenta sačuvan je mali trag još jednoga korinskog kapitela. On je nedvojben dokaz da se ispod sačuvane portretne niše nalazilo još jedno arhitektonski uokvireno polje s likovima, te da je sačuvana ravna traka zapravo stajala u funkciji međupolja i stajaceg polja gornjeg stupovlja. Čak i da nema

traga kapitelu, takvo rješenje sugerirala bi ivica loma ispod trake, koja je duboko uvučena i napadno pokazuje da je ispod moralo postojati još jedno slično izrađeno polje.

Nema potrebe posebno dokazivati kako je ispod tako formirane, dvokatne edikule bio izrađen neizostavni element svakoga rimskog nadgrobno spomenika – natpis. On je morao primiti podatke o svim prikazanim osobama, njih najmanje pet, a najviše šest, što znači da je morao zauzimati dobar dio donje polovice spomenika. Tako organizirani spomenik u konačnici je morao biti izrazito monumentalnih razmjera; visok najmanje blizu 3 m (zajedno sa zubom za uglavljivanje!), a vjerojatno nećemo mnogo pogriješiti ako pretpostavimo da je mogao dosezati visinu i do 3,5 m. Do takve računice dolazi se jednostavnim zbrajanjem. Visina sačuvanog fragmenta je gotovo 100 cm, od čega 52 cm otpada na polje s portretima (unutrašnji prostor niše). Donje je polje zacijelo imalo približno iste dimenzije kao i gornje, dok je ukupna visina natpisnog polja i zuba za uglavljivanje više-manje morala odgovarati visini gornjeg dijela s portretima. Prema tome, visina cijelog spomenika kretala se između 300 i 350 cm. Kao direktnu analogiju u tom smislu možemo uzeti stelu Gaja Veronija Etora iz Ostrovice, čije su mjere 353 x 82 x 27 cm.¹⁵ Čak je i stela Vadike Titue visoka 253 cm, iako nosi samo dva portreta i širine je svega 67 cm.¹⁶

3.2. Portreti

Portreti pokojnika izrađeni su u visini polufigura, ali u nešto kraćem isječku nego na prvomu spomeniku. U sredini je lik žene, a sa strana su dva muška lika (Sl. 5). Lijevi prikazuje muškarca odjevenog u tuniku i togu. Tunika ima ravni ovratnik koji je ispod vrata neznatno obješen u obliku slova “V”.¹⁷ Toga je drapirana gotovo na identičan način kao i kod muškaraca na prethodnoj steli. Jedan njezin kraj obješen je preko desnoga ramena i slobodno pada niz tijelo, dok je balteus ukoso prevučen preko grudiju i iz njega je izvučen umbo u obliku slova “U”.¹⁸ Desno od balteusa ponovno je vidljivo nekoliko gotovo okomitih nabora, koji mogu pripadati samo dubokom i voluminoznom sinusu. Muškarcu su vidljive obje ruke. Desna je savijena u laktu i položena na grudi te hvata sinus prebačen na lijevo rame. Od lijeve je ruke vidljiva samo šaka. Ona je gotovo položena na ravnu traku i prstima stiže tanji ovalan predmet, zacijelo svitak (volumen).¹⁹

¹⁵ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 108 i d., sl. 1-2; N. CAMBI, 1993, 34 i d., tab. III-IV.

¹⁶ Usp. literaturu u bilj. 5.

¹⁷ O tunici usp. literaturu u bilj. 12.

¹⁸ Usp. bilj. 11.

¹⁹ Svitak je osnovni atribut togata, koji se u slučaju stela priobalja Dalmacije gotovo u pravilu prikazuje u lijevoj ruci. Njegovo temeljno značenje i likovna poruka je označiti neku osobu rimskim građaninom (*civis Romanus*), tj. prikazati njegovu pravnu djelatnost u javnomu životu (posjedovanje imovine i sklapanje akata pravne prirode). Budući da je upravo to razlikovalo slobodnorodene rimske građane i oslobođenike od servilnog stanovništva, jasno je kako ima značenje statusnog simbola. Uz to, šire značenje, na prvomu ga mjestu ipak treba shvatiti kao simbol poveljom ozakonjenoga građanskog prava: *EAA*, VI, 1965, 1031 i d., s. v. *rotulo* (Bertelli). O tom atributu na stelama iz Arheološkog muzeja u Splitu usp. S. RINALDI TUFFI, 1971, 149.

Žena je prikazana u potpuno idenitičnom stavu, a od odjeće nosi tuniku i palu. Tunika je identične izradbe kao i muškarčeva.²⁰ Pala je obgrlila desno rame, jedan njezin skut prebačen je poput rupca preko glave, a kraj koji visi s lijeve strane lica, žena hvata desnom rukom, u kojoj je i drugi kraj ogrtača.²¹ Na ušima su joj naušnice s dva ili čak tri kalotasta privjeska. Lijeva je ruka otvorenog dlana i u njoj je nekakav omanji predmet, koji je na prvi pogled teško identificirati. No može biti riječ samo o maloj kutijici (piksidi?) za nakit, ili eventualno jabuci.²² Dio predmeta koji proviruje iznad ženinih prstiju po svoj prilici predstavlja poklopac kutijice, dok se ona sama nalazi u šaci i ne vidi.²³

Desni je muškarac odjeven u penulu (kožnu?) s kapuljačom (*cucullus*), uobičajeno spojenu po sredini grudiju.²⁴ Vrpce kojima su se dva dijela ogrtača u stvarnosti spajala, nisu izrađene. Preko muškarčeva desnog ramena prebačene su još dvije trake koje stišće prstima podignute desne ruke. Drugom pak rukom stišće predmet prislonjen uz lijevi bok, čiju identifikaciju nije moguće provesti samo na temelju sačuvanosti prikaza. Predmetu se, naime, nazire zaobljeni gornji završetak, ali mu je površina odlomljena cijelom širinom. Međutim, s obzirom na druge prikazane predmete, lijevo od njega, nema nikakve dvojbe kako je riječ o rukohvatu mača s masivnim jabučastim balčakom, kakav je već viđen na portretnim stelama s liburnskog prostora provincije.²⁵ Između desne i lijeve ruke, neposredno nad obrubnom trakom niše, prikazana su još dva predmeta u funkciji atributa profesije. Lijevo ima oblik tankog štapa s otprilike kruškolikim, vjerojatno okovanim završetkom, pa nesumnjivo predstavlja dršku bodeža (*pugio*) ili eventualno centurionskog štapa (*vitis*). Dvojbu bi, čini se, ipak trebalo razriješiti u korist bodeža. On je na portretnim stelama priobalja Dalmacije zasvjedočen samo jednim primjerom, i to upravo zataknut o pojas na desnom boku.²⁶ Vitis je pak nešto češće prikazivan, ali uvijek na bitno drugačiji način, u desnoj ili lijevoj ruci i u dovoljno velikom formatu da bude jasno prepoznat.²⁷ Predmet u sredini po

²⁰ Usp. bilj. 12.

²¹ O podrijetlu i drapiranju pale (i palija): M. BIEBER, 1959, 374 i d., s bogatim slikovnim materijalom.

²² Atributi u rukama ženskih figura mogu se podijeliti na predmete utilitarnog karaktera (kutijica za nakit, bočica za parfem i sl.) i predmete sakralno-eshatološkog značenja (najčešće jabuka koja se posvećuje Demetri i Persefoni, Heri, Afroditi i Ateni).

²³ Usp. kutijicu za nakit u rukama Veturije Ete na steli iz Ostrovice, koja je prikazana s jasno prepoznatljivim poklopcem i tijelom kutijice (lit. u bilj. 16), ili onu u rukama Enije Ceune, na steli iz Petrčana, koja je daleko shematiziranija: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 125 i d., sl. 6; M. KOLEGA, 2001, 134 i d., sl. 4.

²⁴ *Paenula* je teški vuneni ogrtač ili kabanica s kapuljačom: L. BONFANTE WARREN, 1973, 610, s. v. Opširnije s izvadcima iz izvora i bogatim slikovnim materijalom: F. KOLB, 1973, 73 i d., tab. 22 i d.

²⁵ Usp. gotovo identičan prikaz balčaka mača na više puta spomenutoj steli iz Ostrovice: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 113, sl. 1-2; N. CAMBI, 2000, tab. 81, br. i sl. 62.

²⁶ Usp. stelu signifera iz Epidaura: N. CAMBI, 1988, 95 i d., br. 1, sl. 1-2, sa starijom literaturom.

²⁷ Usp. fragmentarnu stelu iz Narone s likom centuriona (N. CAMBI, 1988, 96 i d., br. 2, tab. I) i mali fragment nadgrobnog spomenika, vjerojatno također stele, sa splitskoga Šperuna (N. CAMBI, 1990, 57 i d., sa sl.). Na sličan način, u podignutoj desnoj ruci, vitis drži i Marko Herenije Valens prikazan na steli iz Vinkovaca: N. CAMBI, 1989a, 59 i d., tab. I. O vitisu općenito: *DAGR*, V/1, 929, s. v. *vitis* (V. Chapot).

svom je karakteru u sadržajnoj vezi s prethodna dva atributa. Približno je pačetvorinastog oblika, a sastoji se od nešto širega donjeg i užega gornjeg dijela. Donji je dio očito mrežaste, dakle metalne strukture, formirane bilo od metalnih okova pričvršćenih na četiri izdužene kožne trake, okova spojenih u viseće lance, ili okova poprečno pričvršćenih na jedan komad kože. Nema nikakve sumnje kako je riječ o pregači, dijelu vojne opreme koji je štiti genitalije vojnika, ali i imao dekorativnu funkciju. Nešto je teže objasniti gornji glatki dio, ali je njegova prisutnost, kao sastavnog dijela vojničke pregače, potvrđena na cijelom nizu spomenika koji prikazuju figure rimskih vojnika u punoj visini ili isječku produžene polufigure.²⁸ Najvjerojatnije je riječ o nekoj vrsti okova, u koji su - između dva komada lima - zakovicama pričvršćene trake ili lanci pregače.

Rezimira li se činjenica kako prikazani predmeti – mač, pregača i bodež – predstavljaju osnovno naoružanje svakoga rimskog vojnika, s dosta se vjerojatnosti može zaključiti kako trake (traka?) koje pokojnik hvata desnom rukom najvjerojatnije pripadaju kožnom remenu mača (*balteus*). One s desnoga ramena padaju prema pregači i zatim nestaju iza nje, ali kako su svi navedeni predmeti zbog skraćenog isječka prikaza gurnuti nesrazmjerno visoko, sa svoga prirodnog položaja (na struku) prema grudima, treba računati na to kako se remen s opasačem (*cingulum*) zapravo spajao negdje između pregače i mača. Njegovo je prikazivanje u svakom slučaju zanimljiv izbor, jer je mnogo uobičajenije gurnuti ga ispod ogrtača, tj. penule ili paludamentuma. Moguće je da je ovakvo prikazivanje remena za mač, barem jednim dijelom, bilo motivirano željom da se i desni muškarac prikaže u karakterističnoj gesti isticanja desne ruke.

Fizionomijski detalji i frizure pokojnika jako su loše uočuvani, zapravo u najvećem dijelu izlizani i odlomljeni. Osobito je nesretna okolnost da su na portretima oštećeni upravo najvažniji dijelovi frizura s rasporedom pramenova iznad čela. Ipak se čini kako su oba muškarca imala relativno kratku i prema čelu i ušima jednostavno iščešljanu kosu, slijepljenu u više kratkih pramenova. Žena je očito imala frizuru počešljanu na razdjeljak, s valovnicama koje su preko sljepoočnica padale preko ušiju i zatim bile skupljene na zatiljku. Njihova artificijelnost je upitna, jer je stražnji dio tjemena pokrивao skut pale, a onaj dio frizure koji je provirivao ispred njega dobrano je oštećen. Oba muškarca imaju glave masivne, kubične strukture, velike uši, a lijevomu su relativno dobro sačuvane i oči naglašenih kapaka i glatkih bjeloočnica.

Jedna od najdojmljivijih ikonografskih značajki sačuvanog dijela spomenika uniformnost je u gestikulaciji pokojnika. Uniformnosti tog dijela prikaza u najvećoj mjeri pridonosu slično podizanje desne ruke. Ona ni na jednom od tri portreta nije postavljena u potpu-

---

²⁸ Usp. npr. prikaz pregače na steli Gaja Largenija iz Strasburga i Anajevoj steli iz Kreuznacha: H. GABELMANN, 1972, 78 i d., sl. 4, 108 i d., sl. 29. Spomenuti se dio u oba slučaja uzdiže iznad opasača.

no istom položaju, ali je u sva tri slučaja bačena na grudi i hvata dio draperije. Kod lijevo-ga je muškarca postavljena točno na sredinu grudiju, kod žene je bačena nešto više, gotovo na rame, a kod desnoga je muškarca u najkraćem položaju. Slično je i s lijevom rukom, koja je u približno identičnom položaju, samo što drži ili hvata različite predmete. Više je nego sigurno kako je takva uniformnost barem jednim dijelom motivirana činjenicom da su prikazani likovi u najbližoj krvnoj vezi; žena i jedan (lijevi) muškarac nesumnjivo su supružnici, a drugi (desni) je muškarac zasigurno njihov sin.

4. Tipologija i ikonologija

Obje prethodno razmatrane, novopronađene aserijatske stele s portretima po svojoj oblikovnoj i unutarnjoj koncepciji pripadaju stelama arhitektonske forme. To su stele čije je ustrojstvo arhitektonski osmišljeno, kao posljedica direktnih ili posrednih utjecaja monumentalne arhitekture, najčešće na način da su iz te arhitekture preuzeti ne samo pojedini strukturalni elementi i dekoracija, već je često - samo u reduciranoj formi - istaknut i za nju specifičan sadržajni odnos vanjske forme i ustrojstva.²⁹ Kako prožimanje forme i unutarnjeg ustrojstva (strukture) određuje karakter jednog modela ili sheme u cjelini, a njegovu konstantnost i nepromjenjivost definira umjetnik ili cijela radionica, proizlazi da je najvažniji faktor tipologizacije, i to one strukturalno shvaćene, upravo shema ili uzorak po kojoj je stela izrađena.³⁰ Shodno tome, i u pojmovnom definiranju jednog tipa prvenstvo treba dati strukturalnom karakteru, pa odatle nazivi arhitektonske stele, profilirane stele, itd.³¹

Iako arhitektonske stele čine jednu zatvorenu i relativno homogenu cjelinu, ipak se prema vanjskoj formi mogu podijeliti na zabatne, lučne i pravokutne. Posljednja su dva oblika toliko rijetka da zapravo imaju karakter iznimaka. Upravo ta činjenica da gotovo sve arhitektonske stele pripadaju temeljnoj formi, s trokutastim zabatom kao organskim elementom, pokazuje kako su one imitacija hramske arhitekture u sepulkralnom kontekstu (mauzoleji), odnosno grobnih kapela (grč. *naiskoi*, lat. *aediculae*) kao njezine krajnje reducirane forme, o čemu će biti više riječi kasnije.³² Odatle i naziv "stele u obliku edikule" ili "naiskos stele", koji je u ovoj ili onoj varijanti toliko uvriježen u znanstvenoj literaturi.³³

²⁹ Usp. npr. iscrpnu analizu za arhitektonske stele sjeverne Italije: H. PFLUG, 1989, 56 i d., sa starijom literaturom.

³⁰ H. PFLUG, 1989, 32.

³¹ H. GABELMANN, 1977, 199 i d. Gabelmann je prvi pokazao da se raščlanjivanje nadgrobnih spomenika, odnosno njihova okvirna profilacija i arhitektonsko ustrojstvo, razvijaju kao neovisni elementi od forme i vrste.

³² A. SCHÖBER, 1923, 194 i d.; G. A. MANSUELLI, 1956, 372 i d.; H. GABELMANN, 1972, 76; H. PFLUG, 1989, 40 i d.

³³ *Aedicula-Front*: G. BEHRENS, 1951, 39 i d. *Stele a pseudoaedicula*: G. A. MANSUELLI, 1956, 368 i d.; ISTI, 1967, 115 i d.; S. RINALDI TUFI, 1971, 92 i d., 115 i d. *Aediculastelen*: H. GABELMANN, 1972, 75; H. PFLUG, 1989, 39 i d.

Sl. 5. Stela iz kasnoantičkoga fortifikacijskog zida

Fig. 5. Stele from the Late Roman fortification wall in the moment of its discovery

Prvo istraživanje rimskih stela u obliku edikule obavio je u svojoj opsežnoj studiji A. Schober. On je s pravom uočio njihovu povezanost s grčkim nadgrobnim hramovima i kapelicama te pretpostavio širenje uzoraka iz Grčke i helenističke južne Italije, prema Rimu i sjeveru Italije, a odatle prema provincijama.³⁴ G. A. Mansuelli je njihovu pojavu pokušao objasniti kao povratak formama helenističkih *naiskos*-stela, ali pod utjecajem atičkih uzora i njihovih karakterističnih elemenata: visokog podnožja i velikog interkolumnija.³⁵ Za proces masovnog prihvaćanja stela u obliku edikule H. Gabelman je smatrao posebno važnima kampanske stele, i to zbog njihove posredničke uloge, s čime su se više-manje složili svi kasniji istraživači.³⁶ Po Pflugu su ti utjecaji našli najplodnije tlo u sjevernoj Italiji iz unutarnjih razloga, odnosno zbog činjenice da je domaća nadgrobna arhitektura, u procesu formiranja, u tom tipu stele vidjela prikladan monumentalni izraz. Istočni utjecaji, međutim, nisu bez iznimke već selektivno integrirani u repertoar sjevernoitalskih klesarskih radionica.³⁷

Zbog činjenice da su na dovoljno monumentalni, a opet znatno jeftiniji način od stvarne arhitekture mogle prikazati sve elemente važne za prezentaciju pokojnika, arhitektonske stele u svakom kutku Carstva (iznimke su u tom smislu rijetke) čine najbrojniju grupu nadgrobnih stela iz prva dva stoljeća Carstva, pa tako i onih s portretima pokojnika. U Dalmaciji njihov udio kod portretnih stela iznosi više od 1/3 ukupne građe, a neobično je zanimljivo da Aserija u tom pogledu predstavlja iznimku, jer je svih pet poznatih primjera ovog vida nadgrobne umjetnosti ujedno i arhitektonskog karaktera.

Arhitektonskom motivacijom ovdje razmatranih stela definiran je samo njihov vanjski, tj. opći karakter, ali se pitanje daljnje tipološke raščlambe, vezane uz različitu izvedbu potaknutu arhitektonskim uzorima i unutarnjim razlozima, iskazuje kao znatno teži problem.

Najprije valja poći od činjenice kako dvije stele iskazuju isti način oblikovanja zabatnog polja. Kod prve stele zabat doduše nije sačuvan, ali se njegovi tragovi i tragovi arhitrava jasno naziru, a u prilog njihova postojanja govore i neki drugi elementi.³⁸ Druga stela evidentno ima ahitrav koji je neizostavni element arhitekture nadgrobnog heroona. Prema tome, dvije stele ne samo da su srodne u smislu zajedničkoga arhitektonskog karaktera, već i pripadaju temeljnoj tipološkoj varijanti arhitektonskih stela – stelama u obliku edikule s arhitravom.³⁹

³⁴ A. SCHOBBER, 1923, 194 i d.

³⁵ G. A. MANSUELLI, 1956, 372 i d.

³⁶ H. GABELMANN, 1972, 76; ISTI, 1977, 228.

³⁷ H. PFLUG, 1989, 40 i d.

³⁸ Usp. tekst u poglavlju 2.1. i bilj. 5.

³⁹ To je Gabelmanov tip I ili Pflugov Id: H. GABELMANN, 1972, 73 i d.; H. PFLUG, 1989, 39 i d.

Na temelju odnosa nosivih arhitektonskih elemenata prema ukupnim proporcijama spomenika, te izgledu i broju polja s portretima, dvije stele moguće je u isto vrijeme pripisati različitim tipološkim grupama ili varijantama. Ona iz Sv. Duha pripada varijanti s jednim interkolumnijem, i to inačici s figurom ili figurama u jednom polju,⁴⁰ dok druga pripada varijanti s dva međusobno raščlanjena, na kat postavljena interkolumnija s pripadajućim poljima.⁴¹ I na jednoj i na drugoj steli portretna su polja svojim uokvirenjem očito vezana uz nadgrobnu arhitekturu, no pritom su kao uzorci poslužili srodni, ali u isto vrijeme različiti tipovi građevina.

Uopćene pretpostavke o utjecajima monumentalne arhitekture nemoguće je dokazati egzaktnim paralelama. Kompozicijski i historijski gledano, čini se kako je arhitektonske uzore prije spomenutim stelama ispravno tražiti samo u onim nadgrobnim edikulama ili mauzolejima iz razdoblja kasne Republike i ranoga Carstva koji su nastali prema helenističkim uzorima, a karakteriziraju ih različite forme uvezane u jednu skladnu vertikalnu kompoziciju, raščlanjenu na dva ili tri kata. U njihovu je prizemlju obvezno visoko kubično podnožje s prostorijom za urne, iznad njega je još jedan zidani dio građevine ili arhitektura u formi tetrapilosa, edikule ili pseudoperipterosa, a na vrhu može biti pridodan još jedan mali monopteros.⁴² Očito je kako stela iz kasnoantičkog zida većim brojem polja s likovima i njihovom arhitektonskom samostalnošću iskazuje upravo kompoziciju svojstvenu dvokatnim mauzolejima, poput čuvenog spomenika Julijevaca iz Saint Rémyja u Provansi.⁴³

S druge pak strane, stela iz crkve Sv. Duha kompozicijski je na tragu jednostavnijih građevina toga tipa, tj. onih koje se pojmovno mogu definirati kao nadgrobne edikule, među kojima se stupnjem sačuvanosti posebice izdvajaju edikule prostilnoga tipa s pompejanskih nekropola,⁴⁴ a pouzdanošću rekonstrukcije edikule (istoga tipa) A. Murcija Obulaka i Efionija (Vofionija?) Rufa iz Sarsine.⁴⁵ Za ovo su razmatranje osobito zanimljive zadnje. One su podignute na visokoj stupnjevitom bazi koja nosi kubično podnožje s natpisom, njega na vrhu i dnu uokviruje profilacija, a glavni dio građevine - edikula prostilnog tipa - završava piramidalnim kruništem. Na pročelju edikula stoje korintski stupovi (između njih su stajale statue pokojnika), a iza njih je zid s lažnim vratima i korintskim pilastrima.

---

⁴⁰ Druga je inačica interkolumnij raščlanjen u dvije superponirane niše, u kojima su prikazani svi članovi obitelji vlasnika stele.

⁴¹ To su tzv. *stela a tabernacolo* u talijanskom ili *Stockwerkstelen* u njemačkom nazivlju: G. A. MANSUELLI, 1956, 368 i d.; ISTI, 1967, 115 i d.; S. RINALDI TUFI, 1971, 92 i d., 115 i d.; H. PFLUG, 1989, 39 i d.

⁴² L. CREMA, 1959, 254 i d., sl. 282-289.

⁴³ J. M. C. TOYNBEE, 1971, 126 i d., sl. 31; J. B. WARD-PERKINS, 1981, 236 i d., sl. 146.

⁴⁴ Usp. primjerice one kod Porta Nocera: P. ZANKER, 1975, sl. 12 i sl. 15.

⁴⁵ J. ORTALLI, 1987, 167 i d., sl. 46, tab. 23, b (spomenik A. Murcija Obulaka); sl. 48, tab. 23, c (spomenik Rufa). Sličnog je tipa vjerojatno bio i spomenik L. Murcija Okulacija (tlocrt na sl. 40, N 19; prijedlog rekonstrukcije na sl. 41).

Odrzi arhitekture s prethodno spomenutih i njima sličnih građevina zrcale se samo na prednjoj strani dviju aserijatskih stela, što je zajednička osobina stela nastalih u priobalju Dalmacije i uopće izvan Italije. Na taj način možemo govoriti o dodatnom reduciranju preuzetih arhitektonskih uzora. Na sreću, postoje stele u obliku edikule koje su u funkciji trodimenzionalnosti i stvaranja predodžbe prave nadgrobne građevine raščlanjene i na bočnim stranama, a osobito su brojne na tlu sjeverne Italije.⁴⁶ Unutrašnji prostor edikule na tim je stelama sugeriran upotrebom stupića na prednjoj i pilastara na stražnjoj strani (tek nekad su na obje strane pilastri, ili umjesto pilastara ante), između kojih je glatko polje u funkciji prolaza. Na taj način sjevernoitalske stele predstavljaju poveznicu prema dalmatinskim primjerima, a same se s mauzolejima tipa edikule vezuju preko spomenika koji su u razvojnom smislu na pola puta između arhitekture i stele.⁴⁷

5. Kronologija

Datacija novopronađenih aserijatskih stela s portretima pred istraživača se stavlja kao zahtjevna zadaća, koju nije moguće razriješiti na uobičajeni način, samo ili ponajprije analizom portreta, jer su oni na obje stele znatno oštećeni ili posve izlizani. Zato u pokušaju što je moguće točnije kronološke interpretacije, osim frizura i karakteristika natpisa, u obzir treba uzeti i druge raznorodne elemente koje spomenici pružaju: oblikovnu koncepciju, stilske značajke, strukturalne i dekorativne motive, nošnju i grupiranje portreta, itd. Kao što je vidljivo iz prethodnih poglavlja, ni mnogi od njih nisu sačuvani, ili su sačuvani u tako skromnom opsegu, da su zapravo u pitanju datacije od male koristi ili praktički neupotreb-
ljivi.

Arhitektonska motivacija vanjskog ustrojstva i polja s likovima jasno pokazuje kako su oba spomenika nastala u razdoblju ranoga Carstva (u ranom Principatu), ili konkretno u 1. stoljeću poslije Krista. S tim su u skladu i svi elementi likovnog jezika, koji su dominantni kod ovakvog tipa spomenika: nošnja i atributi pokojnika, njihovo držanje i gestikulatura, grupiranje, te na koncu oblik i visina isječka portreta.

Od prethodno navedenih, na fragmentiranoj steli iz crkve Sv. Duha manifestiraju se barem tri databilna elementa: nošnja i njezino drapiranje, karakteristike natpisa i oblikovanje polja s portretima pokojnika. Kako je već istaknuto, toga koju muškarci nose kao gornje odijelo drapirana je na način karakterističan za 1. stoljeće. To je tip s dijagonalnim balteusom i umbom formiranim u obliku slova "U", kojima se kod statuarnog prikaza pridru-

⁴⁶ Usp. H. PFLUG, 1989, 41 i d., kat. br. 8, tab. 1, sl. 3-4, br. 19, tab. 4, sl. 1, br. 37, tab. 7, sl. 2, i d. Proširene bočne stranice uzrokovane su postavljanjem spomenutih stela na pepeone sanduke.

⁴⁷ Promatran na taj način, razvojni put stela u obliku edikule ide otprilike linijom: monumentalna zidana grobnica/edikula > reducirana edikula > stela u obliku edikule raščlanjena i na prednjoj i na bočnim stranama > stela u obliku edikule raščlanjena samo na prednjoj strani. Slično razmišljanje usp. kod N. CAMBI, 1993, 28 i d. Kao primjer reducirane edikule usp. brižljivo rekonstruiranu edikulu Volumnija iz Padove: G. A. MANSUELLI, 1963, 53 i d., 73, sl. 19-21; F. GHEDINI, 1980, 104 i d., br. 42.

žuje i duboki, voluminozni sinus.⁴⁸ S druge pak strane, i unatoč lošoj očuvanosti natpisa sigurno je da on nije sadržavao karakterističnu formulu *D(is) M(anibus)*, dok je vlasnik spomenika imenovan s filijacijom, tribusom i kognomenom kao trećim imenskim dijelom. Od tih dijelova nomenklature najveću vrijednost kronološkog repera ima pojava kognomena (*cognomen*). On se u priobalju Dalmacije javlja otprilike od kladijevskog doba, ali ipak rijetko i gotovo isključivo kod pripadnika rimske vojske.⁴⁹ Kako se posveta Manima sporadično javlja tek od flavijevskog, a uobičajena je od hadrijanskog razdoblja, kada međutim više nije uobičajeno navođenje tribusa, bjelodano je da natpis mora ići u razdoblje sredine ili najkasnije druge polovice 1. st.⁵⁰ Takvoj prosudbi u prilog ide i neprijeporna sličnost s imenovanjem Lucija Kaninija Frontona, duovira i flamera božanskoga Klaudija, s natpisa kojeg je dotični dao izraditi na arhitravu građevine nastale očito nakon godine 54.⁵¹

U pokušaju još preciznije datacije možemo se poslužiti samo još jednim elementom: načinom na koji je oblikovana polukružna niša i još više načinom na koji je uvezana s edikulom. To je učinjeno na način da je niša ulijepljena u prostor interkolumnija, pri čemu nije dobila dodatno uokvirenje, što se može vidjeti iz činjenice da između portreta desnoga muškarca i pilastra koji se nazire u tragovima nema dodatnoga ruba niše ili neke druge arhitektonske dekoracije. Sve pokazuje da u prostoru između stupova treba vidjeti stražnji zid edikule s arhitravom, po visini raščlanjen lučnom nišom kao karakterističnim zidnim elementom u rimskoj arhitekturi.⁵² Prikazivanje tako shvaćene unutrašnjosti interkolumnija nije bilo osobito popularno u klesarskim radionicama provincije Dalmacije, i zasada je sigurno potvrđeno samo na jednoj izgubljenoj salonitanskoj steli u vlasništvu veterana 7. legije, nastaloj u doba Nerona.⁵³ Vjerojatno nije slučajno da i najbolje sačuvana aserijatska portretna stela – ona Vadike Titue i njezine majke – također ima polukružnu nišu, doduše nešto drugačije ustrojenu u cjelinu spomenika, a vremenski kolidira sa salonitanskim primjerom.

Iz svega iznesenoga može se izvući prilično siguran zaključak kako izradu stele iz

⁴⁸ Usp. bilj. 11.

⁴⁹ Usp. *CIL* 3, str. 281, gdje se donosi podatak da je od 20 natpisa vojnika 7. legije, nastalih prije 42. g., kognomen prisutan samo na njih 4, dok je od 17 natpisa nastalih poslije 42. g. potvrđen čak na njih 15. Prema tome, do šire upotrebe kognomena očito dolazi u 50-im i 60-im godinama 1. st. Usp. i A. SCHÖBER, 1923, 9.

⁵⁰ Općenito o pojavi formule *Dis Manibus*: I. CALABI LIMENTANI, 1968, 176. A. SCHÖBER, 1923, 9, njezino konačno prihvaćanje datira u vrijeme nakon Hadrijana. A. DEGRASSI, 1962, 659, smatra da natpis na kojem se osoba hvali tribusom teško može biti mlađi od početka 1. st.

⁵¹ H. LIEBL – W. WILBERG, 1908, 69-70, br. 12: *L. Caninius T. f. Cla. Fronto II vir flamen divi Claudii Irvir quinq.*

⁵² Slična interpretacija: H. PFLUG, 1989, 63. Usp. unutrašnje bočne stranice edikule Volumnija iz Padove, u kojima su - po dva na svakoj strani - uzidani reljefi s po jednom polufigurom u lučno zasvođenoj niši: F. GHE-DINI, 1980, 104 i d., br. 42.

⁵³ H. HOFMANN, 1905, 58 i d., sl. 38.

crkve sv. Duha treba tražiti u desetljećima neposredno nakon sredine 1. stoljeća. Držim da je datacija u treću četvrtinu 1. st. najviše što se u ovom trenutku može kazati u vezi s tim pitanjem.

U problematiku datacije druge stele najispravnije je krenuti od analize portreta i svega što je uz njih vezano. Sačuvani su ostali samo portreti u gornjem slikovnom polju, i to opet u jako lošem stanju. Figure, istina, jesu dobro sačuvanih poprsja, nošnje i atributa koji ih prate, ali se izlizanost detalja lica opetuje na svim portretima, a s njima su nestale i najvažnije partije pramenova iznad čela.

Prvo što upada u oči vezano uz portrete, njihovo je grupiranje u izduženom pravokutnom polju, odnosno "stiskanje" čak triju likova u relativno uskom prostoru niše. Iz tog razloga između njih nema potrebna razmaka, već muški likovi "pritišću" ženski, koji gotovo da i nema vidljivu liniju ramena. Tendencija grupiranja većeg broja pokojnika u jednom slikovnom polju zamjećuje se na stelama priobalja Dalmacije već od prve pojave monumentalne stele s portretom kao novog tipa nadgrobnog monumentuma, tj. od augustovskog doba.⁵⁴ Od tiberijevskog doba taj proces dobiva na zamahu i u sjevernoj i u srednjoj Dalmaciji, jer se pojavljuju prve stele s dva, "na kat" postavljena polja, što je nedvosmislen dokaz utjecaja modela koji su u to vrijeme kolali sjevernom Italijom.⁵⁵ Kulminacija upotrebe stela s dva reda portreta slijedi u klaudijevsko i neronovsko doba, kada na našoj obali nastaje najveći broj takvih primjera, bilo u varijanti s arhitravom ili bez njega.⁵⁶ Nakon julijevsko-klaudijevskog razdoblja takve se stele javljaju još samo sporadično, isključivo tijekom flavijevskog razdoblja, i zatim se gube iz uporabe.⁵⁷ Jasno je, dakle, da vrijeme upotrebe stela s dva reda portreta u priobalju rimske Dalmacije pada od Tiberija pa do kraja vladavine Flavijevaca, ili gotovo cijelo 1. st. po Kristu, pa nema nikakve sumnje da u tom periodu treba tražiti i izradu naše stele.

Iako su portreti pokojnika za neku temeljitiju analizu neupotrebljivi, ipak se uočava nekoliko karakterističnih modnih i stilskih detalja važnih za mogućnost daljnjeg sužavanja pitanja datacije izrade stele. Najlakše je, čini se, rekonstruirati izgled portreta žene. Jasno se vidi da je stražnji dio njezine kose pokrivala pala (palla).⁵⁸ Prednji je pak dio bio nepokriven i modeliran na način da visina kose nije prelazila visinu pale, već je u valovnicama pa-

⁵⁴ Usp. stelu Gaja Utija: S. RINALDI TUFI, 1971, 94 i d., br. 6, tab. IV, sl. 1; N. CAMBI, 2000, 34, tab. 18.

⁵⁵ Za sjevernu Dalmaciju usp. stelu iz Kašića: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 122 i d., sl. 4; N. CAMBI, 1993, 39 i d., tab. VI. Za srednju Dalmaciju usp. fragmentarnu stelu iz Vranjica (izvorno Salone?) s tri muška portreta: S. RINALDI TUFI, 1971, 93, tab. II, sl. 2; N. CAMBI, 2000, 41, tab. 48.

⁵⁶ Od primjera s arhitravom usp. stelu Tita Fuficija (S. RINALDI TUFI, 1971, 92-93, br. 1, tab. I; N. CAMBI, 2000, 44-45, tab. 62) i još jednu salonitansku stelu sačuvanu u crtežu F. Casassa (L. F. CASSAS, 1802, 139, tab. 31 (1997, 233-234, tab. 139). Od stela bez arhitrava usp. jednu salonitansku stelu sačuvanu samo u crtežu: F. LANZA, 1856, 33, tab. VII.

⁵⁷ Tipičan je primjer stela Gaja Veronija Etora iz Ostrovice. Usp. literaturu u bilj. 16.

⁵⁸ Usp. bilj. 21.

dala preko ušiju i bila skupljena na zatiljku. Tragovi valovnica zamjetni su na više mjesta, a osobito dobro iznad desne sljepoočnice i oko desnog uha. Riječ je o frizuri koja je po svojoj modelaciji u osnovi tiberijevska,⁵⁹ i koja je već poznata na određenom broju nadgrobnih spomenika.⁶⁰ Što se pak tiče detalja i izraza lica, o tome je zbog stupnja oštećenosti glave mnogo teže raspravljati. No glavni se aspekti, čini se, ipak daju naslutiti. Glatki vrat, zaobljeno lice, suzdržani izraz, te gotovo sigurno shematizirano rađeni nabori neprijeporno upućuju na klasicistički tretman.

I od muških su portreta sačuvani samo neznatni tragovi, a od frizura pramenovi oko ušiju i neposredno iznad njih. Masa kose u oba je slučaja relativno plitka i tijesno priljubljena uz kalotu lubanje. Nema za neka razdoblja tako karakterističnog sakupljanja ili nago milavanja pramenova iznad ušiju i oko njih, kao ni preslaganja pramenova, već su oni prilično ravni i spušteni od tjemena prema licu. Kod lijevoga se muškarca, iznad njegova desnog oka, sačuvalo nekoliko pramenova koji su kratko podrezani i duboko rađenim kanalima odvojeni, tj. slijepljeni u više nakupina. Glave su izrazito kubične i čvrste strukture, od kojih se ona desnoga muškarca čini tek neznatno zaokruženijom i punačnijih obraza. Kod lijevoga je muškarca plastika muskulature lica, ako se o njoj uopće može govoriti, morala biti nešto naglašenija (to sugerira bolja uščuvanost očiju), očito zato što je on stariji lik, suprug žene u sredini, ali je ona desnoga muškarca, sudeći barem prema ostacima, mnogo klasičnije i akademski oblikovana. I na vratovima muških figura nema znakova nabiranja ili propadanja kože. Sve naprijed izneseno govori u prilog pretpostavci kako su i muški portreti bili na tragu klasicističke stilske koncepcije, a načinom češljanja vjerojatno oponašali daleko najrašireniji ranocarski tip frizure, onaj iz druge četvrtine 1. stoljeća, nastao prihvaćanjem i stilizacijom frizura careva Tiberija, Kaligule i Klaudija, te nekih prinčeva julijevske dinastije.⁶¹

U svezi s portretima pokojnika na drugoj novopronađenoj aserijatskoj steli, valja računati na još jednu mogućnost – fenomen generacijskog portreta.⁶² Naime, iako je istaknuto da muški portreti pokazuju konzistentnost u oblikovanju i rasporedu pramenova kose, nije isključeno da su oni kod desnoga muškarca bili možda ipak nešto kraći i drugačije raspo-

⁵⁹ Usp. K. POLASCHEK, 1972, 167, sl. 8, 10, 11.

⁶⁰ Usp. npr. frizuru starije žene s jedne salonitanske stele bez natpisa (N. CAMBI, 2000, 41, tab. 47) ili frizuru starije žene s fragmenta jedne druge, aserijatske stele (*sp. dj.*, 42, tab. 50).

⁶¹ Od domaćih je primjera osobito zanimljiv portret mladića na fragmentarnoj, nekoć “dvokatnoj” steli iz Vranjica, vjerojatno salonitanske provenijencije (usp. lit. u bilj. 54). I frizura veterana 7. legije, Gaja Licinija, izvedena je od kratkih i slijepljenih pramenova, koji se rastvaraju na sredini čela, a dataciju potvrđuje i činjenica da legija još nema počasn naziv *C(laudia) p(ia) f(idelis)*: V. PAŠKVALIN, 1985, 120, br. 1, sl. 1. Zanimljiva je i glava mladića s fragmenta salonitanske stele, čija forma i struktura nisu poznati: S. RINALDI TUFI, 1971, 94, br. 4, tab. III, sl. 1. O popularnosti navedenoga tipa frizure na stelama sjeverne Italije usp. H. PFLUG, 1989, 19 (M4), bilj. 104, sl. 2.

⁶² O tome usp. N. CAMBI, 1989, 33 i d.

ređeni. O tome je, naravno, teško išta suvisloga kazati, ali tu mogućnost svakako valja ostaviti otvorenom. Ne bi bilo neobično da lijevi muškarac i supruga mu, kao pripadnici starije generacije, slijede modu tiberijevskoga doba, a da im sin, kao vojnik i mlađa osoba, slijedi kladijevsku modu. Zbog toga izradu stele treba protegnuti od tiberijevskog do u kladijevsko doba, tj. datirati je okvirno u drugu četvrtinu 1. st. Ono što je u svakom slučaju nedvojbeno, jest da niti jedan od muškaraca ne pokazuje odlike načina češljanja Neronova ili Vespazijanova doba, i da je stela, unatoč određenoj srodnosti sa stelom iz Ostrovice (broj polja, nošnja, gestikulatura i atributi pokojnika), barem nekoliko desetljeća ranije izradbe. Na to, uostalom, upućuje još uvijek jasno naznačeno arhitektonsko ustrojstvo i izvedba Gorgonine maske.

Literatura:

- ALFÖLDY, G., 1969. – G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg.
- BEHRENS, G., 1951. – G. Behrens, Römische Grabsteine aus Mainz, *Mainzer Zeitschrift*, 44-45/1949-50, Mainz, 38-57.
- BIEBER, M., 1959. – M. Bieber, Roman Men in Greek Himation (Roman Palliati). A Contribution to the History of Copying, *Proceedings of the American Philosophical Society*, 103/3, 374-417.
- BONFANTE WARREN, L., 1973. – L. Bonfante Warren, Roman Costumes - A Glossary and Some Etruscan Derivations, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I/4, Berlin - New York, 584-614.
- CALABI LIMENTANI, I., 1968. – I. Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, Varese – Milano.
- CAMBI, N., 1988. – N. Cambi, Nadgrobna stela s čitavom ljudskom figurom na istočnom Jadranu, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 27 (14), Zadar, 93-114.
- CAMBI, N., 1989. – N. Cambi, Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 28 (15), Zadar, 33-48.
- CAMBI, N., 1989a. – N. Cambi, Bilješke uz dvije panonske nadgrobne stele, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., 22, 59-76.
- CAMBI, N., 1990. – N. Cambi, Studije o antičkim spomenicima uzidanim u kuće Splita i okolice (III) – fragment nadgrobnog spomenika na Šperunu, *Kulturna baština*, 20, 57-69.
- CAMBI, N., 1993. – N. Cambi, Rimski nadgrobni spomenici iz Aserije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 31 (18), Zadar, 25-51.
- CAMBI, N., 2000. – N. Cambi, *Imago animi – antički portret u Hrvatskoj*, Split.
- CASSAS, L. F., 1802. – L. F. Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris (hr. prijevod: Lj. Krmpotić [ur.], Slikovito i povijesno putovanje po Istri i Dalmaciji, u: *Spon, Adam, Cassas i Lavalée u Hrvatskoj*, Hannover – Čakovec 1997).
- CIL 3 - Corpus inscriptionum Latinarum, vol. 3, Berlin 1873 (ed. Th. Mommsen); Suppl. vol. 3, Berlin 1902 (ed. O. Hirschfeld).
- CREMA, L., 1959. – L. Crema, L'architettura Romana, *Enciclopedia Classica*, sez. III Archeologia e storia dell'arte classica, vol XII, Roma.
- DALTROP, G. – HAUSMANN, U. - WEGNER, M., 1966. – G. Daltrop – U. Hausmann – M. Wegner, *Die Flavier. Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Iulia Titi, Domitilla, Domitia, Das römische Herrscherbild*, II/1, Berlin.
- DEGRASSI, A., 1962. – A. Degrassi, *Scritti vari di antichità*, 1, Roma.

- DAGR - Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines, Paris (ed. C. Daremberg – E. Saglio)
- FADIĆ, I., 1990. – I. Fadić, Aserijatska skupina liburnskih nadgrobnih spomenika, tzv. liburnskih cipusa, *Diadora*, 12, 209-299.
- FADIĆ, I., 2002. – I. Fadić, Asseria – istraživanja godine 2001., *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 34, 1, Zagreb, 51-57.
- GABELMANN, H., 1972. – H. Gabelmann, Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, *Bonner Jahrbücher*, 172, Bonn, 65-139.
- GABELMANN, H., 1977. – H. Gabelmann, Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Altäre und Stelen, *Bonner Jahrbücher*, 177, Bonn, 199-244.
- GHEDINI, F., 1980. – F. Ghedini, *Sculture greche e romane del museo civico di Padova*, Collezioni e musei archeologici del Veneto, Roma.
- GOETTE, H. R., 1990. – H. R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein.
- HOFMANN, H., 1905. – H. Hofmann, *Römische Militärgrabsteine der Donauländer*, Wien.
- KOLB, F., 1973. – F. Kolb, Römische Mäntel - paenula, lacerna, ἑσπέρη, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung*, 80/1, Rom, 69-162.
- KOLEGA, M., 2001. – M. Kolega, Rimski nadgrobni spomenici s figuralnim prikazom u Enoni, *Diadora*, 20, Zadar, 121-155.
- KURILIĆ, A., 1999. – A. Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge* (doktorska disertacija u rukopisu), Zadar.
- LANZA, F., 1856. – F. Lanza, *Monumenti salonitani inediti*, Beč.
- LIEBL, H. – WILBERG, W. 1908. – H. Liebl – W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 11, Wien, 18-87.
- MANSUELLI, G. A., 1956. – G. A. Mansuelli, Genesi e caratteri della stele funeraria Padana, *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, III, Milano – Varese, 365-384.
- MANSUELLI, G. A., 1963. – G. A. Mansuelli, Les monuments commémoratifs romains de la vallée du Po, *Monuments Piot*, 53, 19-93.
- MANSUELLI, G. A., 1967. – G. A. Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna.
- MARŠIĆ, S., 2002. – S. Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Zadar (doktorska disertacija).
- ORTALLI, J., 1987. – J. Ortalli, La via dei sepolcri di Sarsina - aspetti funzionali, formali e sociali, *Römische Gräberstrassen*, Selbstdarstellung – Status – Standard, Kolloquium in München vom 28. bis 30. Oktober 1985 (her. H. von Hesberg – p. Zanker),

München, 155-182.

PAŠKVALIN, V., 1985. – V. Paškvalin, Stele arhitektonske kompozicije u formi edikule iz muzeja na Humcu kod Ljubuškog, *100 godina Muzeja na Humcu (1884-1984)*, Ljubuški, 119-131.

PFLUG, H., 1989. – H. Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien*. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie, Mainz.

POLASCHEK, K., 1972. – K. Polaschek, Studien zu einem Frauenkopf im Landesmuseum Trier und zur weiblichen Haartracht der iulisch-claudischen Zeit, *Trierer Zeitschrift*, 35, Trier, 141-211.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960 – D. Maršić, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije (prilog tipologiji ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na području Liburnije), *Diadora*, 1, Zadar, 107-131.

SCHOBER, A., 1923. – A. Schober, *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien.

SUIĆ, M., 1952. – M. Suić, Liburnski nadgrobnji spomenik ("Liburnski cipus"), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split, 59-99.

TOYNBEE, J. M. C., 1971. – J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, London.

TUFI, S. R., 1971. – S. R. Tufi, Stele funerarie con ritratti di etr romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, anno CCCLXVIII, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, Roma, 87-166.

WARD-PERKINS, J. B., 1981. – J. B. Ward Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Press.

ZANKER, P., 1975. – P. Zanker, Grabreliefs römischer Freigelassener, *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts*, 90, Berlin, 267-315.

Dražen MARŠIĆ

NEW STELAE WITH PORTRAITS FROM ASSERIA

Summary

The paper reports on two monumental stelae with portraits recently discovered in Asseria. Both are made of local limestone quarried in Benkovac area. One was found in 1996 while clearing the Holy Spirit church demolitions at the forum of Asseria (Fig. 1). The stele was re-used as the altar slab of the church and, on this occasion, the parts of it that did not fit into this new function were cut off. Its preserved dimensions are 128 x 72 x 21 cm.

A division in three main fields is the main feature of this stele's internal structure. A classic titulus with "S" profilation and plain beams occupies the bottom part. The inscription itself is carved in four lines (Fig. 3), obviously due to the fact that it mentioned only two portrayed deceased. A little can be read from preserved parts of the text though there are no particular ambiguities concerning either their restoration or place in the structure of the inscription. Commissioner was named by the characteristic early Imperial onomastic formula of tria nomina that included filiation and tribus. Tribus indication proves that he possessed Roman citizenship while the filiation proves that his father was probably a Roman citizen, too, so, it is obvious that he was a freeborn person (*ingenuus*). The other man must have been named by the same onomastic formula; however, his relationship with the commissioner remains unclear. Wide, and originally deep, arched niche decorated the central part of the stele. Two male half-figures were portrayed in it (Figs. 1-2). Their fragmented heads are now lost, but were rescued after the church demolition. The men were dressed in civilian clothes: toga draped in the early Imperial fashion (a diagonal *balteus* over chests, and the U-shaped *umbo*) over *tunica*. Niche has an architectural frame. In its lower right corner, one can discern modest remains of a plinth, a base, and plain body of a pilaster. There is no doubt that the upper part of the stele ended with an architectural crown, that is, with a freestanding triangular gable and its *acroteria*, and there are some elements to support this.

Other stele was discovered in 2001 during the archaeological campaign at the western part of the outer perimeter of the ancient Asseria, between the so-called

western gates and the Emperor Trajan's gates, within the structure of the inner side of the Late Roman fortification wall (Fig. 5). Actually, it is only a fragment of stele, measuring 97 x 86 x 26 cm and preserving just one third of the original monument: upper field with the portraits of the deceased persons, and a crown of an architectonically structured gable. The deceased persons are portrayed as half-figures, encompassing a bit less of the body corpus than the previous stele. A female figure is at the centre and a male figure on either sides of her (Fig. 6). The woman and the man left of her were obviously a married couple, while the man right of her quite certainly was their son. The man to the left wears toga and tunica; toga is of the same type as the one on the previous stele. With his left hand, the man squeezes thin oval object, probably a scroll (*volumen*). Woman is dressed in tunica and palla one end of which covers her head as a scarf. She holds an open jewel case in her left hand and wears earrings in her ears. The man to the right wears tunica and paenula. In his left hand, he holds a massive apple-shaped sword-hilt. To the left of the sword is a sporrán and further to the left a handle of a dagger. All these attributes identify him as the Roman soldier. A small trace of Corinthian capital is preserved in the lower left corner of the fragment, which proves, beyond any doubt, that an architectonically framed field containing other figures was below the preserved niche with portraits. Further below it was an inscription field that must have occupied almost half of the entire height of the monument. Presumed height of the monument might have been between 3 and 3.5 m.

Typologically, both monuments belong to the architectonic type of stelae (i. e. *naiskos stelae*, or, *aedicula-shaped stelae*), more precisely, to its fundamental variant with architrave. The stele from the church of the Holy Spirit belongs to the variant with one intercolumnium, more precisely, to its sub variant with figure or figures in a single field, while the other belongs to the variant with two intercolumnia with belonging fields separated one from another and put in storeys, one above the other (Ital. *stela a tabernacolo*, Germ. *Stockwerkstelen*). Architectural framing of the portrait fields on both stelae clearly shows their connection with the funeral architecture; however, they used similar though different building types as archetypes: funeral aedicula of the *prostyle* type on a high base was the model for the first one, while mausoleums divided in two or three storeys probably served as models for the other. Both stelae are partitioned only in the front side, which is the common trait of all the stelae produced at the Dalmatian coast. Thus, we can speak of the additional reduction of the obtained models.

On the basis of the analysis of clothing and its draperies, inscription characteristics (lack of DM formula, nomenclature with filiation, *tribus* and *cognomen*!), as well as of the shapes of the portrait fields, the first stele is dated in the third quarter of the 1st century. On the other hand, the other was produced little earlier, probably in the second quarter of the 1st century, what can be deduced from grouping the lar-

ger number of deceased persons in a single portrait field, Tiberian shape of the woman's hairdressing, slicked locks of the men's hair cut short and brushed downwards, toward the forehead, as well as the traces that indicate the classicistic concept of style.

